

Деркач Т.В.

МЕТАФОРА В ОБРАЗНІЙ СИСТЕМІ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Актуальність статті. Дослідження метафори сягає античних часів. Відомо, що протягом ряду епох вона розглядалася як філософське, психологічне, літературознавче явище. Лінгвісти ж звернулися до проблеми метафори у зв'язку з актуалізацією семасіології, яка „вивчає слово не лише в синхронії, а й в діакронії“ [2, с. 60].

У сучасному мовознавстві метафора досліджується в історичному (О. Копорська, О. Тараненко) структурно-функціональному

(Н.Арутюнова, В. Гак, В. Телія, Д. Шмельов, О. Шрам та інші) аспектах. Актуальним на сьогоднішній день є також з'ясування ролі метафори в нехудожньому тексті (Г. Дядюра, О. Кадомцева, А.Коваль, І. Кочан, Г. Краковецька, Т. Молодід, Н. Непийвода, Т.Харитоновна та інші).

Метафора – вид тропа, що побудований за принципом подібності і служить одним із засобів посилення образності й виразності мови. Всяка метафора є переносно вжитим словом, що служить засобом образної художньої характеристики. Саме тому метафора широко використовується майстрами слова в процесі образного відтворення дійсності, її художнього, поетичного освоєння [7, с. 40]. Класичну метафору вважають результатом втручання уявлення в зону поняття, індивідуально-авторського бачення предмета. Метафора належить до поетичних засобів мови, коли виявляється намагання мовця одночасно охопити предмет з різних боків, відтворити багатогранні зв'язки і відношення, в яких виступає цей предмет. Образна сила метафори полягає в тому, що вона актуалізує цілі комплекси основних і суміжних понять, які пов'язуються з двома порівнюваними явищами. Для більшості ліричних творів основою є поєднання прямих ознак об'єкта з переносними, у результаті чого різні асоціативні плани зливаються в одне ціле, створюючи таким чином виразні і яскраві образи. Неперевершеним майстром метафоризації в українській літературі став Тарас Григорович Шевченко.

Завдання статті: проаналізувати стилістичну роль метафор стосовно художньо-виражальних функцій та метафоричну систему Тараса Шевченка; виділити метафоризовані конструкції, які використовує у своїх творах поет; звернути увагу на інші різновиди перенесень, що фігурують у ліриці Шевченка.

У художньому творі мовні одиниці виконують стилістичну роль. Лексична метафора як стилістичний засіб – явище поліфункціональне. Вона використовується у творі залежно від конкретних завдань, що їх ставить перед собою автор, залежно від мети, якої він прагне досягнути, вживаючи метафори. Основною функцією метафори є функція образотворча. Звичайно, вона виконує й загальностилістичні функції у художньому творі: експресивну, що полягає в цільовій спрямованості мовного знака на інтенсифікацію виразності висловлювання, збільшення його спливаючої сили, та заміщувальну, тобто виступає засобом уникнення небажаного повтору тієї самої назви. Крім цих призначень, у літературному творі метафора виконує і ряд інших ролей, які можна розглядати як похідні. Вона тією або іншою мірою передає авторську оцінку подій, персонажів (оцінна функція), служить своєрідним посиланням, натяком на факти самого твору чи інших творів, суспільні та історичні події (алюзійна функція), є засобом характеристики героїв, їх зовнішності, психології, мовлення (характерологічна функція).

Але первинна функція метафори в художньому тексті – тропеїчна, образотворча, спрямована на формування художньої якості. Словесні мікрообрази, створювані метафорою, – матеріал для образів художніх, тому різновиди цієї функції називають художніми. Оскільки ж лексична метафора в художньому тексті є не тільки образним засобом, а й засобом посилення виразності, доцільно говорити також про її художньо-виражальні функції.

Названі функції метафор у творчій лабораторії письменників

використовуються системно. Метафорична система Тараса Григоровича Шевченка своєрідна. У ранній творчості поет використовує метафори здебільшого фольклорного походження. Ґрунтом для них є світ поетичних уявлень народної символіки. Завдяки їй створюється специфічна символічна перспектива образу, в основі якої часто лежать прадавні уявлення про світ, людину, природу, що поєднуються з новішими, ближчими до нас поетичними асоціаціями. Т. Шевченко використовує у своїх творах характерні для фольклору символічні метафоричні образи

(*домовина* – хата, *смерть* – далека дорога та ін.), рослинну метафоричну символіку:

Посадили над козаком

Явір та *ялину*,

А в головах у дівчини

Червону калину

[„Причинна“. – Т. Шевченко. Кобзар. – К.: Радянська школа, 1986. – С.10. Далі у статті вказуються сторінки даного видання].

У поемі „Сретик“ Т. Шевченко за допомогою метафоричної тваринної символіки створює образи ченців („ворони“, „гадюки“, „собаки“), показує силу й велич Яна Гуса („орел“). У вірші „Я не нездужаю, нівроку“ поет використовує метафоричний образ *сокири* як символ селянської революції:

А щоб збудить

Хиренну волю, треба миром,

Громадою обух сталить ;

Та добре вигострить *сокиру* –

Та й заходиться вже будить [С. 501].

Т. Шевченко часто використовує типові для української романтичної поезії метафоричні формули (такі, як „*лихо сміється*“, „*грає синє море*“) та романтичні гіперболізовані метафоричні образи для відтворення почуттів, переживань (у поемі „Гайдамаки“, у романтичних поемах). Поезія Т.Шевченка розвивалася в напрямі реалістичної еволюції всієї образної системи поета, зокрема метафоризації.

Якщо в ранній поезії туга, сум асоціюється з „*лютою змією*“, яка „*випиває сльози*“, „*давить душу*“ („Гайдамаки“), то в зрілій реалістичній ліриці в аналогічній ситуації бачимо конкретний образ:

Мов за подушне, оступили

Оце мене на чужині

Нудьга і осінь [„Мов за подушне, оступили“ . - С. 377].

Асоціативні сфери Шевченкової поезії невід’ємні від атмосфери життя поета і його героїв. У поетичних творах Т. Шевченка є блискучі зразки глибокого й складного метафоричного переосмислення побутових реалій:

І хліб насущний замість

Кровавим *потом* і *сльозами* [„Кавказ“ . – С. 261].

Прозаїзми в метафоричній системі Т. Шевченка набувають високого поетичного звучання. У процесі образної еволюції поета метафоричне переосмислення дедалі поглиблювалося, узагальнення набувало синтетичного характеру. Т. Шевченко подавав метафоричну деталь великим планом, збільшував її, підкреслював її реальність:

Хоча *серце замучене*,

Поточене горем,

Принести і положити

На Дніпрових горах [„Сон” („Гори мої високі“). – С. 331].

У Шевченковій поезії спостерігаємо глибокий художній синтез фольклорних символіко-метафоричних уявлень. На цій основі виростили такі шедеври поетичної образності, як:

Ой тумане, тумане, –

Мій *латаний талане!* [„Наймичка“ . – С. 247];

Затоплю недолю

Дрібними сльозами,

Затопчу неволю

Босими ногами! [„Катерина“ . – С. 24];

Тепер *іду я без дороги*,

Без шляху битого... а ви!

Дивуєтесь, що *спотикаюсь*,

Що вас і долю проклинаю [„Чи то недоля та неволя“ . – С. 480].

Для образної системи Шевченкової поезії з її повторюваністю, своєрідним кругообігом образів, характерні „гнізда“ образів-метафор типу „*думи-діти-квіти*“, „*царі-псари*“, які розвиваються, обростають новими відтінками значення, і повністю зрозуміти їх можна лише з загального ідейно-образного контексту його творів.

Заслужують на увагу також у творах Т. Шевченка метафоричні порівняльні конструкції з орудним відмінком. Наприклад:

Гадюкою зашипіли,

Звірем заревіли [„Єретик“ . – С. 212-213].

Вони мають дуже давнє походження. У них знайшли відгомін метаморфозні вірування праукраїнців, вірування в можливість перетворення (матері – в зозулю; дівчини – в лілею, в тополи, в мавку; брата й сестри – у квіти братики-й-сестрички; козака – в явора; сліз – у квіти тощо). Т.Шевченко використовує переважно ці традиційні, народнопоетичні за походженням конструкції порівняльного характеру, у семантиці яких присутній кількісний елемент – порівняння не лише за формою, а й за величиною, розміром. Наприклад, „...*Горами* хвилю підійма“ [„Причинна“.-С. 5] – одночасно схожий на гору і такий високий, як гора.

Метафоризовані конструкції у творах Т.Шевченка набувають функції образних порівнянь і стають продуктивними стилістами: серденько *соловейком* щебече та плаче; червоною *каліною* постав на могилі; *орлом* сизокрилим літає [Ярема]; вию *совою*; слава *сонцем* засіяла; громада *жмелем* загула; байстриюки Катерини *сараною* сіли.

Використовує Т. Шевченко і метафоричні означення, утворені за звуковими асоціаціями. Вони художньо окреслюють у творі дієслово-присудок і пов’язані з голосом, звуками конкретних птахів. Наприклад:

А серденько *соловейком*

Щебече та плаче [„Думи мої, думи мої“ . – С. 40].

Одним із засобів метафоризованого вживання слова у творах Т.Шевченка є антропоморфізація, що ґрунтується на наділенні неживих предметів, явищ природи тощо якостями живих істот:

У нас воля *виростала*,

Дніпром *умивалась*,

У *голови* гори *слала*,

Степом *укривалась!* [„І мертвим і живим...“ – С. 268].

Поряд з метафорою у творах Т. Шевченка використовується також і метонімія – важливий зображувальний і виразовий засіб, суть якого полягає в перейменуванні за безпосередньою близькістю, за тісним внутрішнім і зовнішнім зв'язком явищ, предметів. Метонімія є стильовою рисою живої розмовної мови. У художньому тексті вона цікава тим, що ніби вихоплює і висвітлює найважливіше слово, фіксує на ньому увагу. Найпоширенішим видом метонімії у поезіях Т. Шевченка є називання частини замість цілого. Наприклад:

Отак у келії правдивий
Іван Гус думав розірвать
Окови адови!.. і диво,
Святеє диво показать
Очам незрячим [„Сретик“. – С. 209].

Так поет говорить про прагнення Яна Гуса просвітити темних людей, але замість них називає орган зору – очі. Використовує Т.Шевченко й інший вид метонімії – заміну назви населення назвою країни:

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла [„Гайдамаки“. – С. 83].

Отже, за допомогою метонімії поет увиразнює й підкреслює найважливіші риси зображуваних предметів та явищ.

Найпоширенішим різновидом метафори, який полягає в перенесенні властивостей живих істот на предмети, явища природи, абстрактні поняття, є уособлення. Т. Шевченко широко використовує уособлення. Це одна з основних особливостей його образної думки. Він свідомо деталізує персоніфікований образ, надаючи йому людських рис. Наприклад, розмови з місяцем і Дніпром у „Гайдамаках“, динаміка у „Гамалії“, що створює враження нестримного руху, одухотвореності всього навколишнього. За допомогою уособлення Т. Шевченко предметно висвітлює такі абстрактні поняття, як „доля“, „воля“, „правда“, „слава“. Він змальовує їх як живих істот, наділених своєрідним характером, надає їм життєвого колориту. Персоніфіковане абстрактне поняття інколи набуває в Шевченковій поезії рис певної особи:

В Україну ідїть діти [думи]!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я – тут загину [„Думи мої, думи мої“. – С. 40].

Таким чином, Шевченковій поезії притаманне виняткове багатство усіх видів тропів: і простих – епітетів та порівнянь, і складних – метафор, метонімії, уособлень. Метафори Т. Шевченка відзначаються своєрідністю використання. Одне якість метафоричне уподібнення поет майстерно включає у широкий контекст. Типовим у стильовій манері творчості Т. Шевченка слід вважати способи залучення на сторінки поезій уособлень: ознаки людини, її настроїв передаються на явища природи або навпаки – зі світу природи на людину. Л.І.Мацько наголошує, що „...творче осяяння і віртуозна майстерність відбирати з мовного загалу потрібні слова, знаходити їм єдино поравильний порядок зробили Шевченка неперевершеним досі стилістом, перо якого залишило нам шедевральні взірці поетичного мовлення“[4, с.7]. Як показав час, принципи творення Т.Шевченком тропів творчо засвоїли наступні покоління вітчизняних письменників. Слід зазначити також, що багато Шевченкових художніх засобів увійшло в образну скарбницю сучасної української літературної мови.

Джерела та література

1. Шевченко Тарас. Кобзар. – К.: Радянська школа, 1986. – 608 с.
2. Довбня Людмила. Метафоризація: семантичний процес і спосіб світосприймання // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 8. – С. 60 – 62.
3. Леонова М. В. Мовностилістичний аналіз поеми Т. Шевченка „Кавказ“ // Українська мова і література в школі. – 1986.– № 11. – С.38 – 43.
4. Мацько Л. І. „Знать од Бога і голос той, і ті слова...“// Дивослово. – 2004. – № 3. – С. 2 – 8.
5. Русанівський В. М. Дієприкметник у поезії Т. Г. Шевченка // У кн.: Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. – К., 1964. – С. 116 – 128.
6. Сидяченко Н. Г. Художнє означення до дії у Т. Шевченка // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 11.– С.62– 65.
7. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 440 с.
8. Черторизька Т. К. Про деякі засоби розширення семантики і меж стилістичного вживання слова у Шевченка // У кн.: Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. – К., 1964. – С. 99 – 114.
9. Шевченківський словник: У 2-х томах. – Т.1. – К.: Головна редакція УРЕ, 1976. – 416 с.
10. Шевченківський словник: У 2-х томах. – Т.2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – 411 с.